DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-06-13 Pages: 114-120

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

AXIOLOGICAL FEATURES OF WISE SAYINGS EVALUATING HUMAN CHARACTER IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY DISCOURSE

Zulfizar Khudoyberdiyevna Saidova
Associate Professor, PhD, Bukhara State University
E-mail: z.x.saidova@buxdu.uz
Science ID: FBX-0926-0237
Bukhara, Uzbekistan

Marjona Nusratilloyeva
Master's Student, Bukhara State University
E-mail: nusratilloyevamarjona7@gmail.com
Science ID: MBX-0926-0356
Bukhara, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: axiology, wise saying, literary discourse, human character, evaluation, connotation, paremiology, linguoculture, character speech, moral norm.

Received: 03.10.26
Accepted: 04.10.26
Published: 05.10.26

Abstract: The article investigates the axiological mechanisms of wise sayings used to evaluate human character in English and Uzbek literary discourse. A small comparative corpus of sixteen units, eight from each language, was selected from paremiological sources. The units were coded according to evaluative polarity, linguistic means of evaluation, the source of the cultural norm, and their potential function in literary context. The analysis shows that positive character models are organised around reputation, loyalty, courage, and cooperation, whereas negative models centre on pride, boasting, deceit, and irresponsibility. In the English material, evaluation is frequently linked to individual choice and practical consequence; in the Uzbek material, communal moral judgement and social relations are more visible. This difference is treated as a tendency in the selected data rather than an absolute cultural opposition. In literary discourse, wise sayings can express authorial judgement and reveal a tension between a character's self-image and actual conduct.

INGLIZ VA O'ZBEK BADIIY DISKURSIDA INSON XARAKTERINI BAHOLOVCHI HIKMATLI SO'ZLARNING AKSIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Zulfizar Xudoyberdiyevna Saidova
Buxoro davlat universiteti dotsenti (PhD)
z.x.saidova@buxdu.uz
Ilmiy identifikatsiya raqami: FBX-0926-0237
Buxoro, O‘zbekiston

Marjona Nusratilloyeva
Buxoro davlat universiteti magistranti
nusratilloyevamarjona7@gmail.com
Ilmiy identifikatsiya raqami: MBX-0926-0356
Buxoro, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: aksiologiya, hikmatli so‘z, badiiy diskurs, inson xarakteri, baholash, konnotatsiya, paremiologiya, lingvomadaniyat, personaj nutqi, axloqiy me’yor.

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o‘zbek badiiy diskursida inson xarakterini baholashga xizmat qiladigan hikmatli so‘zlarning aksiologik mexanizmlari o‘rganiladi. Tadqiqot uchun paremiologik manbalardan har bir tilga mansub sakkiztadan, jami o‘n olti birlik tanlanib, ular baho qutbi, bahoni yuzaga keltiruvchi til vositasi, madaniy me’yor manbai va badiiy kontekstdagi vazifasi bo‘yicha kodlandi. Qiyosiy tahlil ijobiy xarakter modeli obro‘, sadoqat, jasorat va hamkorlik orqali, salbiy model esa manmanlik, maqtanchoqlik, yolg‘on va mas’uliyatsizlik orqali shakllanishini ko‘rsatdi. Ingliz birliklarida baho ko‘pincha shaxsning tanlovi va uning amaliy oqibatiga bog‘lansa, o‘zbek birliklarida jamoaning axloqiy hukmi hamda ijtimoiy munosabatlar kuchliroq seziladi. Biroq mazkur farq mutlaq qarama-qarshilik emas, balki tanlangan materialda kuzatilgan ustuvor tendensiyadir. Hikmatli so‘z badiiy diskursda muallif hukmini tayyor shaklda berishdan tashqari, personajning o‘zini qanday ko‘rishi bilan uning amaldagi qiyofasi o‘rtasidagi ziddiyatni ham yuzaga chiqaradi.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МУДРЫХ ИЗРЕЧЕНИЙ, ОЦЕНИВАЮЩИХ ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА, В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Зулфизар Худойбердиевна Саидова
Доцент, PhD Бухарского государственного университета
E-mail: z.x.saidova@buxdu.uz
Научный идентификационный номер: FBX-0926-0237
Бухара, Узбекистан

Маржона Нусратиллоева
магистрант Бухарского государственного университета

E-mail: nusratilloyevamarjona7@gmail.com
Научный идентификационный номер: MBX-0926-0356
Бухара, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: аксиология, мудрое изречение, художественный дискурс, характер человека, оценка, коннотация, паремиология, лингвокультура, речь персонажа, нравственная норма.

Аннотация: В статье исследуются аксиологические механизмы мудрых изречений, служащих для оценки характера человека в английском и узбекском художественном дискурсе. Из паремиологических источников отобран небольшой сопоставительный корпус из шестнадцати единиц — по восемь из каждого языка. Материал классифицирован по оценочной полярности, языковому способу выражения оценки, источнику культурной нормы и потенциальной функции в художественном контексте. Анализ показал, что положительная модель характера формируется вокруг репутации, верности, смелости и сотрудничества, а отрицательная — вокруг гордости, хвастовства, лжи и безответственности. В английском материале оценка чаще связывается с личным выбором и практическим последствием, тогда как в узбекском заметнее нравственный суд коллектива и социальные отношения. Это различие трактуется как тенденция выбранного материала, а не как абсолютная культурная оппозиция. В художественном дискурсе мудрое изречение выражает авторскую оценку и выявляет противоречие между самооценкой персонажа и его реальным поведением.

Kirish. Hikmatli so‘zning ta’sir kuchi uning qisqaligida emas, shu qisqa shakl ichida tayyor axloqiy mezon mavjudligidadir. Kundalik nutqda bunday birlik maslahat yoki ogohlantirish sifatida ishlatiladi; badiiy matnda esa u voqea va personajga baho beradigan ikkinchi ovozga aylanadi. Ba’zan bu ovoz muallif qarashiga yaqin turadi, ba’zan esa personajning tor yoki biryoqlama fikrini ko‘rsatadi. Shuning uchun hikmatli so‘zni faqat tayyor xalq xulosasi deb ko‘rish uning badiiy vazifasini to‘liq ochmaydi. Uni kim aytgani, qaysi vaziyatda aytgani va keyingi voqealar bu fikrni tasdiqlashi yoki inkor etishi ham muhimdir.

Inson xarakteri haqidagi hikmatli so‘zlar ayniqsa bahoga boy. Ular bir tomondan, jamiyat ma’qullaydigan fazilatlarni — yaxshi nom, sadoqat, botirlik, birlik va bilimni — mustahkamlaydi. Ikkinchi tomondan, manmanlik, maqtanchoqlik, yolg‘on va bahonachilikni qoralaydi. Bunda

«yaxshi» yoki «yomon» so‘zlari har doim ham bevosita qo‘llanmaydi. Baho ko‘pincha bir xatti-harakatning oqibatini ko‘rsatish, qarama-qarshi obrazlarni yonma-yon qo‘yish yoki kulgili vaziyat yaratish orqali sezdiriladi. Ana shu bilvosita baholash badiiy diskurs uchun ayniqsa qimmatlidir.

Mavzuga oid avvalgi tadqiqotlarda hikmatli so‘zlarning semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatlari keng yoritilgan bo‘lsa-da, xarakter bahosining aynan qanday qurilishi har doim ham alohida mezonlar asosida ko‘rsatilmaydi. Ushbu maqolada muammo aksiologik nuqtayi nazardan toraytirildi: birlik nimani ma’qullaydi yoki qoralaydi, baho qaysi til vositasi orqali yuzaga keladi, uning ortida qanday ijtimoiy me’yor turadi va u badiiy kontekstda qanday vazifani bajarishi mumkin? Tadqiqotning yangiligi shu to‘rt savolni yagona tahlil sxemasida birlashtirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Paremiologik yondashuv hikmatli so‘zni an’anaviylik, barqarorlik va takroriylik xususiyatlariga ega mustaqil birlik sifatida ko‘radi [1]. Norrickning fikricha, proverbning ma’nosi uning lug‘aviy tarkibi bilangina belgilanmaydi; u nutqiy vaziyatga kirganda yangi pragmatik kuch kasb etadi [2]. Mieder ham maqollarning adabiyot va ommaviy madaniyatdagi yashovchanligini ularning yangi vaziyatga moslashish qobiliyati bilan izohlaydi [7]. Bu qarashlar badiiy matnda hikmatli so‘zning ikki tomonlama tabiatini ko‘rsatadi: u avvaldan tanish xalq hukmi, ayni paytda esa muayyan personaj va voqeaga nisbatan yangidan ishlayotgan bahodir.

Aksiologik tahlil ushbu bahoning ichki tuzilishini aniqlash imkonini beradi. Krzeszowski til birliklarida ijobiy va salbiy qutblar obraz, metafora va semantik qarama-qarshilik orqali namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi [3]. Hunston va Thompson baholashni muallif yoki so‘zlovchining munosabatini ko‘rsatish, qadriyatlar tizimini qurish va o‘quvchining pozitsiyasiga ta’sir etish jarayoni sifatida izohlaydi [4]. Wierzbicka hamda Bartmiński tadqiqotlarida tilga singgan qadriyatlar madaniy kalit tushunchalar va jamoaviy dunyo manzarasi bilan bog‘lanadi [5], [6]. Demak, hikmatli so‘zdagi baho individual fikrdan kengroq bo‘lib, ijtimoiy xotira bilan oziqlanadi.

Tahlil uchun Miederning ingliz paremiologiyasiga oid qo‘llanmasi [7] va “O‘zbek xalq maqollari” to‘plami [8] asosida o‘n olti birlikdan iborat ishchi korpus tuzildi. Har bir tildan to‘rtta ijobiy model hamda to‘rtta salbiy yoki qarama-qarshi model tanlandi. Birliklar to‘rt mezon bo‘yicha kodlandi: 1) baho qutbi; 2) bevosita yoki bilvosita ifoda; 3) bahoni asoslovchi shaxsiy, jamoaviy yoxud natijaviy me’yor; 4) personajni tavsiflash, muallif hukmini bildirish yoki ziddiyatni kuchaytirish kabi diskursiv vazifa. Qiyosiy-tavsifiy, semantik, kontekstual va lingvomadaniy tahlil usullari birgalikda qo‘llandi. Korpus hajmi kichik bo‘lgani sababli natijalar umumiy qonuniyat emas, kuzatilgan tendensiya sifatida talqin qilindi.

Natijalar va muhokama. Ijobiy bahoning birinchi juftligi shaxsning nomi va ijtimoiy obro‘siga taalluqlidir. Ingliz tilidagi “A good name is better than riches” moddiy boylikdan ko‘ra

yaxshi nomni ustun qo‘yadi. O‘zbek tilidagi “Yaxshi nom — yarim davlat” ham obro‘ni katta boylikka tenglashtiradi [7], [8]. Ikkala birlikda ham baho metaforik qiyos orqali yuzaga keladi, biroq ularning badiiy imkoniyati kontekstda kengayadi. Boylikka erishgan, ammo nomini yo‘qotgan personajga nisbatan ishlatilsa, hikmat muallifning ochiq izohisiz ham keskin axloqiy hukm chiqaradi. Aksincha, manfaatdan voz kechib sha’nini saqlagan qahramon uchun u ijobiy xarakter formulasiga aylanadi.

Ikkinchi juftlik xarakterni insonning ijtimoiy aloqalari orqali baholaydi. “A man is known by the company he keeps” kishining kimligi uning tanlagan muhiti orqali bilinishini anglatadi. O‘zbekcha “Do‘sting kimligini ayt, sening kimligingni aytaman” mazmunan unga yaqin [7], [8]. Bu yerda baho bevosita sifat bilan emas, aloqa va tanlov orqali quriladi. Badiiy asarda mazkur hikmat personaj haqida oldindan signal berishi mumkin: muallif uning ichki sifatlarini batafsil tasvirlamasdan, atrofidagi kishilar vositasida o‘quvchida dastlabki xulosa uyg‘otadi. Keyingi voqealar bu xulosani tasdiqlashi ham, ataylab buzishi ham mumkin.

Jasorat va hamkorlikka oid birliklarda baho harakatning natijasi bilan mustahkamlanadi. “Fortune favours the bold” faol va jur’atli shaxsni muvaffaqiyatga munosib deb ko‘rsatadi; “Botir bir o‘lar, qo‘rqoq ming o‘lar” esa jasoratni ruhiy erkinlik, qo‘rqoqlikni doimiy iztirob bilan qarama-qarshi qo‘yadi [7], [8]. “Many hands make light work” va “Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar” hikmatlari hamkorlikni ma’qullaydi, biroq o‘zbek variantida birlikning yo‘qligi tanazzul bilan ham bog‘lanadi. Shunday qilib, ingliz namunasida foydali natija, o‘zbek namunasida esa natija bilan birga jamoaviy mas’uliyat kuchliroq seziladi.

Salbiy qutbdagi manmanlik va maqtanchoqlik ko‘pincha oqibat yoki kinoya orqali qoralanadi. “Pride goes before a fall” mag‘rurlikdan keyin qulash kelishini muqarrar ketma-ketlik sifatida beradi. “Kamtarga kamol, manmanga zavol” esa ijobiy va salbiy xarakter modelini bitta parallel tuzilmada to‘qnash keltiradi [7], [8]. “Empty vessels make the most noise” mazmunsiz maqtanchoqni bo‘sh idishga o‘xshatadi. O‘zbek nutqidagi maqtanchoq haqidagi birliklarda ham kulgi va jamoaviy tanbeh yetakchi. Badiiy diskursda bunday hikmatlar o‘zini buyuk ko‘rsatishga urinayotgan personaj nutqi bilan uning haqiqiy imkoniyati o‘rtasidagi masofani ochadi.

Yolg‘onchilikka berilgan baho ishonchning yo‘qolishi orqali asoslanadi. Ingliz tilidagi “A liar is not believed when he speaks the truth” va o‘zbek tilidagi “Yolg‘onchining rost so‘zi ham yolg‘on” deyarli bir xil axloqiy mantiqqa ega: bir martalik yolg‘on emas, takroriy xulq shaxsning nomini belgilaydi [7], [8]. Bunda jazo tashqi kuch tomonidan berilmaydi; personaj o‘z so‘zining qiymatini o‘zi yo‘qotadi. Adabiy syujetda bu birlik ishonchsiz qahramonning keyinchalik rost gapirsa ham eshitilmasligini oldindan asoslab, voqealar rivojiga psixologik ishonarlilik beradi.

Mas’uliyatsizlik va bahonachilik ham natija asosida qoralangan salbiy modeldir. “A bad workman blames his tools” muvaffaqiyatsizlik sababini tashqi vositaga yuklagan shaxsni fosh

etadi. O‘zbek tilidagi “Dangasaning ishi bitmas” ham muammoni sharoitda emas, xulqning o‘zida ko‘radi [7], [8]. Biroq badiiy kontekstda bu hukm har doim muallif haqiqati bo‘lavermaydi. Agar uni boshqalarning mehnatini mensimaydigan personaj aytsa, hikmat kinoyali tus olishi mumkin. Shu holat tahlilning muhim natijasidir: hikmatli so‘zning lug‘aviy bahosi barqaror bo‘lsa ham, uning badiiy yo‘nalishi so‘zlovchi pozitsiyasiga qarab o‘zgaradi.

Tanlangan materialda ingliz birliklari ko‘proq shaxsning qarori va undan kelib chiqadigan oqibatga tayangan: jasorat muvaffaqiyat keltiradi, manmanlik qulashga, yolg‘on esa ishonchsizlikka olib boradi. O‘zbek birliklarida oqibat bilan birga jamoaning axloqiy qarashi yaqqolroq: yaxshi nom davlatga teng, birlik taraqqiyotga, manmanlik esa zavolga olib boradi. Biroq bu ikki alohida dunyo degani emas. Har ikki tilda obro‘, jasorat, birlik va rostgo‘ylik umumiy qadriyatdir. Farq, bizningcha, qadriyatning mavjudligida emas, uning qaysi dalil bilan asoslanishi va badiiy nutqda qaysi ovoz orqali yetkazilishida ko‘rinadi.

Xulosa. Tahlil inson xarakterini baholovchi hikmatli so‘zlarda to‘rt tarkibiy unsur mavjudligini ko‘rsatdi: baholanayotgan belgi, ijobiy yoki salbiy qutb, bahoni asoslovchi madaniy me’yor va badiiy kontekstdagi vazifa. Ushbu unsurlarni alohida ko‘rish maqolning umumiy ma’nosi bilan uning konkret matndagi ta’sirini farqlashga yordam beradi. Masalan, yolg‘onchilikni qoralovchi birlik lug‘atda tayyor hukm bo‘lsa, badiiy asarda u personajning avvalgi xatti-harakatlarini eslatishi, keyingi ziddiyatni tayyorlashi yoki so‘zlovchining o‘zidagi nomuvofiqlikni kinoya bilan ko‘rsatishi mumkin.

O‘n olti birlikdan iborat kichik korpus asosida ingliz materialida individual tanlov va amaliy oqibat, o‘zbek materialida esa jamoaviy hukm va ijtimoiy munosabatlar nisbatan faolroq ekani kuzatildi. Bu natija kengroq xulosa chiqarish uchun yetarli emas, ammo keyingi tadqiqot uchun tekshiriladigan faraz beradi. Kelgusida aniq badiiy asarlardan tuzilgan katta elektron korpusda hikmatli so‘zning muallif nutqi, ijobiy va salbiy personajlar nutqi hamda kinoyali kontekstlardagi qo‘llanish chastotasini qiyoslash maqsadga muvofiq. Shunda aksiologik talqin nafaqat misollar tavsifiga, balki tekshiriladigan diskursiv dalillarga ham tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hrisztova-Gotthardt, H., Aleksa Varga, M. (eds.). Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. Warsaw; Berlin: De Gruyter Open, 2015.

2. Norrick, N. R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 1985.

3. Krzeszowski, T. P. Angels and Devils in Hell: Elements of Axiology in Semantics. Warsaw: Energeia, 1997.

4. Hunston, S., Thompson, G. (eds.). Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. Oxford: Oxford University Press, 2000.

5. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford: Oxford University Press, 1997.

6. Bartmiński, J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics. London; Oakville: Equinox, 2009.

7. Mieder, W. Proverbs: A Handbook. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004.

8. Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. O‘zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq, 2005.